

УДК 94(439)316.343.652:321.01“1968/1973”

Михайло Юнгер

радник

Міністерство закордонних справ України
01018, Україна, Київ, Михайлівська площа, 1
E-mail: utazas@ukr.net

«ПРОЦЕС ФІЛОСОФІВ» 1973 РОКУ ЯК СПРОБА ЗУПИНИТИ РОЗВИТОК ІНАКОМИСЛЕННЯ В УГОРЩИНІ

Метою статті є розгляд маловідомих в українській історіографії моментів угорсько-радянських відносин, що були пов'язані з критичним сприйняттям у КПРС економічної реформи в Угорщині 1968 року. Одним з опосередкованих наслідків вимоги Кремля зупинити соціально-економічне реформування став «процес філософів» 1973 року. Розглядається реагування УСРП на ідеологічну критику угорських суспільствознавців філософських засад соціалізму загалом та політичних наслідків його реалізації зокрема. Наводиться оцінка аналітиків УСРП принципових положень праць провідних представників Будапештської філософської школи: Д. Маркуша, А. Геллер, М. Вайди, соціолога А. Гегедюша, їхня моральна позиція за умов спроби маргіналізації. Серед філософів, які були виключені з лав УСРП або піддані адміністративному тиску, були майбутні лідери урбаністичної опозиційної групи Я. Кіш та Д. Бенце. Це був їхній перший конфлікт з владою, усвідомлення уроків якого сприяло переходу в подальшому до опозиційної діяльності.

Ключові слова: процес філософів, Будапештська філософська школа, А. Геллер, Д. Маркуш, Я. Кіш, УСРП, Я. Кадар.

Mykhailo Junger

Counsellor

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
1, Mykhailivska Street, Kyiv, 01018, Ukraine
E-mail: utazas@ukr.net

“PROCESS OF PHILOSOPHERS” IN 1973 AS AN ATTEMPT TO STOP THE DEVELOPMENT OF THE DISSENT IN HUNGARY

The aim of the article is to examine the little-known in the Ukrainian historiography moments of the Hungarian-Soviet relations, which have been

linked with a critical perception of the economic reform in Hungary in 1968 by the Soviet Union Communist Party. Following the crackdown on the Prague Spring, Hungary remained the only one among member countries of the Council for Mutual Economic Assistance, which continued to reform the economy for higher living standards in 1969–1972. It evokes a negative reaction of the SUCP leadership, which J. Kádár could not ignore. One of the indirect consequences of the Kremlin demands to stop the economic reform was the “philosophers’s process” 1973. The paper considers the Hungarian Socialist Worker’s Party’s response to ideological criticism of the Hungarian scientists concerning philosophical foundations of socialism in general and the political consequences of its implementation in particular. It provides the evaluation of HSWP analysts on key provisions of leading representatives of the Budapest school of philosophy: G. Márkus, A. Heller, M. Vajda, sociologist A. Hegedüs. In these papers argued that don’t exist authentic marxism, socialist revolution is not led to radical changes in the forms of social life, so there were no revolutions, revolutionary nature of the working class and the labor movement in socialist countries were questionable, socialism is not built, however modernization was implemented. This article demonstrates the nature of the personal position of J. Kádár, which consists of balance between the demands of the Kremlin and the needs of Hungarian social development. It was found that the future leaders of the urban opposition group J. Kis and G. Bence were among philosophers, who were expelled from the HSWP or subjected to administrative pressure. It was their first conflict with the state power, which promoted awareness of the need of conversion into opposition activity.

Article first time in Ukrainian historiography gives a complete picture of the conditions under which formed critical views of the scientific community in Hungary to socialism. The Hungarian archival materials unknown by this time were used.

Keywords: *process of philosophers, Budapest School of philosophy, A. Geller, G. Markus, J. Kis, HSWP, J. Kádár.*

Вивчення історії сусідніх з Україною держав-членів Організації Варшавського договору та РЕВ, особливо у період становлення, розвитку та занепаду соціалізму в цих країнах, завжди перебувало в центрі уваги українських істориків. Це стосується і новітньої історії Угорщини, зокрема ключових її моментів: від революції 1956 року до етапу трансформації з командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію 1990 року. Ці події отримали ґрунтовний розгляд у працях І. Короля¹, С. Віднянського², Д. Ткача³, Є.Кіш⁴, В.Луцця⁵, інших дослідників. Водночас, період перших спроб соціально-економічних реформ, які отримали у керівників КПРС назву «кадаризму», та головним чином,

зародження опозиційної думки в УНР у 1968–1973 рр. висвітлено недостатньо.

Зміну суспільно-політичного ладу в Угорщині у 1989–1990 рр. неможливо уявити без активної участі Союзу вільних демократів, партії, яка утворилася на основі урбаністичної опозиційної групи, що розпочала свою діяльність 1977 року. Своєю чергою для формування громадянської позиції майбутніх лідерів урбаністів, молодих професійних філософів Я. Кіша та Д. Бенце, важливе значення мала їхня участь у конфлікті влади з опозиційно налаштованою інтелігенцією, який отримав назву «процес філософів». Метою нашого дослідження є з'ясування причин організації «процесу філософів», ідеологічних аспектів праць угорських філософів, які мали сміливість заперечувати основні постулати марксизму, моральної складової їхньої поведінки та місця цього конфлікту в процесі розвитку опозиційної думки в Угорщині.

У березні 1969 року відділ з питань науки, освіти та культури Центрального Комітету Угорської соціалістично-робітничої партії (УСРП) підготував і поширив серед членів ЦК доповідну про ситуацію з науковими дослідженнями, яку завізував тодішній ідеолог партії, новопризначений голова Комітету з питань агітації та пропаганди ЦК Д. Ацел⁶. Поряд з розрахунками з оплати праці науковців значне місце в доповіді посіла оцінка концепції можливості існування й розвитку плюралістичного марксизму.

У доповідній зазначалося, що «в останні рік-два в нашій країні — і в міжнародному контексті також — відбуваються з кожним разом все більш гострі дискусії стосовно правомірності існування напрямів всередині марксизму»⁷.

Погоджуючись з тим, що марксизм не може дати задовільні відповіді на всі запитання, а для науки не має бути заборонених або незручних тем, автори доповіді дійшли висновку про те, що свобода дослідження має бути забезпечена, бо ж «досліджена дійсність ніколи не буває реакційною сама по собі, лише висновки з фактів можуть бути політично хибними або реакційними». Зазначалося, що плюралізація марксизму несе в собі значну політичну загрозу, оскільки передбачає наявність різних платформ у марксизмі. «Діяльність комуністичних партій, яка пройшла історичну перевірку, має за теоретичну основу марксизм-ленінізм, і тому політика партії (теорія та практика) не може будуватися на різних теоретичних основах, водночас згода з існуванням багатоманітних марксизмів саме це і означатиме. Ідеологічна концепція плюралістичного марксизму в підсумку веде до політичного плюралізму, і це може привести до заперечення провідної ролі комуністичної партії та робітничого класу».

Проте у подальшому в тексті доповідної логіка відходить на другий план, та її місце посідає відверта ідеологія. «Партія не бере на себе справу

оцінки питань наукової теорії, але не буде бездіяльно спостерігати за розвитком небажаних тенденцій та їхнім поширенням у суспільствознавстві... Погляди, які передбачають існування марксизму різного типу, з політичної, ідеологічної та наукової точок зору однаково є неприйнятними. Однак це не означає, що ми вважаємо теорію марксизму-ленінізму завершеною, закритою системою. Обов'язком партії є як захист чистоти марксизму-ленінізму, так і постійний розвиток нашої революційної теорії... Марксизм-ленінізм є ідеологією нашого суспільства, але ми розуміємо, що вона не має повної монополії, тобто існують і впливають інші ідеології. Тому ми намагаємося зміцнювати гегемонію марксизму-ленінізму і протидіяти іншим, немарксистським ідеологіям»⁸.

На амбівалентний характер певної кількості документів УСРП, що проявився після завершення періоду репресій та консолідації 1958–1962 років, звернув увагу один із провідних дослідників опозиційних рухів доби правління Я. Кадара, Е. Чізмадіа. Причиною цього він вважає необхідність для керівництва партії продовження побудови соціалізму в країні, а з іншого боку — надати можливість для альтернативного трактування політичних маніфестацій⁹. Останнє мало б сприяти у внутрішньополітичному сенсі зміцненню консолідації нації навколо УСРП, а у зовнішньополітичному — формуванню позитивного іміджу Угорщини серед країн Західної Європи та США, на фінансових ринках яких режим Кадара почав отримувати кредити вже з 1970 року¹⁰.

Після придушення Празької весни, Угорщина у 1969–1972 роках єдиною серед країн-членів РЕВ продовжувала реформування економічного сектору з метою досягнення більш високого рівня життя населення. Реформування відбувалося на трьох напрямках: 1) зменшення ролі центрального планування, зростання самостійності підприємств у сфері виробництва та інвестицій; 2) запровадження у ціновій політиці фіксованих та вільних цін; 3) зміни у системі оплати праці¹¹. Результатом реформ стало у 1971–1975 рр. значне, до 6,3% річне зростання національного прибутку, а за обсягом ВВП на особу Угорщина 1970 року з індексом у 23,0 (США = 100) поступалася серед країн РЕВ лише СРСР — 24,2, Чехословаччині — 35,0 та НДР — 39,0, випереджаючи Польщу — 21,0, Болгарію — 18,0, Югославію — 15,0 та Румунію — 14,0¹².

Проте навіть в економічно обмеженій реформі в ЦК УСРП були супротивники, такі як члени Політбюро та секретарі ЦК Б. Біску й З. Комочін. Вони швидко знайшли порозуміння з Москвою, де після зняття М. Хрущова до влади прийшла команда, що сповідувала неосталіністські, консервативні погляди¹³. Тому, насамперед, саме суспільно-політичний контекст таких змін в Угорщині не залишився поза увагою КПРС.

11–14 лютого 1972 року Я. Кадар на запрошення Л. Брежнєва прибув до СРСР. Як звітує Я. Кадар у своїй доповідній Політбюро¹⁴, після прибуття до аеропорту Москви його одразу відвезли до лісництва, що у 130 км від столиці, і яке керівництво КПРС використовувало як місце відпочинку. Там відбулася зустріч з Л. Брежнєвим, під час якої він довів до Я. Кадара занепокоєність радянського керівництва тим, що в Угорщині спостерігається низка негативних тенденцій, а саме: зростання зовнішнього боргу, яке склало 1 млрд. 100 млн. дол. США і веде не лише до залежності від кредиторів, але й лягає тягарем на народне господарство; перетікання кваліфікованої робочої сили, через більшу зарплату, з державного до кооперативного та приватного секторів економіки; вільна цінова політика, яка призводить до того, що зростає різниця у купівельній спроможності суспільних верств. У результаті таких тенденцій, на думку Л. Брежнєва, можуть, з часом, виникнути соціальна, навіть політична напруженість. При цьому Л. Брежнєв зазначив, що, хоча про угорські реформи є різні думки, він вважає, що це є справою угорців. Водночас, з метою посилення тиску на Я. Кадара, він чітко заявив, що в СРСР не хотіли би, щоб угорське суспільство провину за негативний розвиток ситуації поклало на радянсько-угорські відносини, розумій — на КПРС.

Я. Кадар спробував захистити право Угорщини на реформи, мотивуючи це тим, що вони здійснюються не як самоціль, а задля зростання ефективності економічної діяльності. При цьому він послався на сумні «рекорди» Угорщини (першість у світі за кількістю самогубств, розлучень та негативну демографічну тенденцію), які, до певної міри, є наслідком тих суспільно-історичних трагедій, через які пройшов у ХХ столітті угорський народ (Тріанон, антиреволюційний терор режиму Горті, негативна роль Угорщини у Другій світовій війні, особливо жорстокі прояви культу особи, контрреволюція 1956 року тощо). Такий історичний фон мав, на думку Я. Кадара, переконати Л. Брежнєва в існуванні специфіки угорського народу, яку УСРП не може не враховувати у своїй стратегії побудови соціалізму. Проте загальний контекст бесіди і настрої Л. Брежнєва позбавили Я. Кадара вибору. Угорський лідер і сам це чудово розумів, бо наприкінці обговорення так відповів Л. Брежнєву: «якщо є такі *серйозні побоювання* [курсив наш. — Авт.], дякую, що про це товариш Брежнєв сказав відверто». Повернувшись до Будапешта, Я. Кадар мав довести на справах свою згоду з кремлівською позицією. Саме тому вже в листопаді 1972 року рішенням ЦК УСРП «Щодо результатів та недоліків періоду після Х-го з'їзду УСРП» було припинено процеси, які складали суть економічної реформи, і почалося її згортання¹⁵.

Поряд з економічними висновками акцент було зроблено також і на суспільно-науковій складовій, тим більше, що розвиток демократичних

засад у цій сфері давав для цього всі підстави. У січні 1973 року на Всеугорській конференції з ідеологічних питань секретар ЦК Д. Ацел несподівано для аудиторії засудив деяких філософів за те, що вони відійшли від лінії партії. Те, що цей виступ головного ідеолога партії не був випадковим, стало зрозумілим, коли він отримав продовження, яке в угорській історіографії має назву «процес філософів».

Вже 5 лютого 1973 року Секретаріат ЦК УСРП на своєму засіданні заслухав доповідь Д. Ацела щодо антимарксистських поглядів деяких діячів суспільствознавчих наук¹⁶. Слід зазначити, що Секретаріат, відповідно до практики партійного будівництва в УСРП в 1970-х роках, був провідною оперативною структурою партії, яка контролювала виконання рішень керівних органів партії, а через роботу апарату ЦК та його відділів координувала підготовку матеріалів для ухвалення рішень у рамках засідань Політбюро та ЦК.

В основу доповіді Д. Ацела було покладено «Пропозиції відділу з питань науки, культури та освіти ЦК УСРП Секретаріату щодо необхідності формування позиції стосовно антимарксистських поглядів, що виникли у сфері суспільствознавчих наук, та заходів щодо їх носіїв» від 2 лютого 1973 року¹⁷.

Приводом для такої активності відділу послугував сигнал з будапештського видавництва «Гондолат» про передачу до редакції у 1972 році науковими співробітниками Інституту філософії Угорської академії наук Я. Кішем, Д. Маркушем та экс-аспірантом цього інституту Д. Бенце рукопису «Чи можлива критична економічна теорія» обсягом у 630 сторінок. Ось як аналітиками відділу були узагальнені основні положення цієї колективної праці.

Позиція авторів рукопису полягає в тому, що «усі відомі на цей час течії робітничого руху невідворотно зазнали краху, так само як і комуністичний рух, так і рухи «нових лівих» 1968 року. Причиною цього спільного краху є те, що не була використана можливість критично переосмислити найглибші основи марксизму, політичну складову економічної теорії. Бо ж все-таки «Капітал» в основі своїй був помилковим. Слідуючи головній праці Маркса, робітничий рух розпочав боротьбу за такі вимоги, які не можуть бути реалізовані, або їхня можлива реалізація не дає нічого нового, ніж те, що вже є в капіталізмі. Неможливо ліквідувати відчуженість, тому що уречевлення — товарні та грошові відносини, ринок тощо — також не можна знищити. Виходячи з цього, Марксова модель соціалізму є такою, що не може бути реалізована: відмирання держави є такою ж фікцією, як і припинення ринкових механізмів. Пропонується інший тип соціалізму. Його сутність полягає в політичному плюралізмі, владі громад над ринком та невмирущою бюрократією»¹⁸.

Після перевірки, здійсненої відділом, з'ясувалося, що окремі розділи цієї монографії у вигляді статей були передані до інших угорських видавництв та редакцій часописів. При цьому було звернуто увагу на те, що протягом 1971–1972 років значно активізувалися інші представники Будапештської філософської школи, які передали до різних редакцій свої роботи, зміст яких цілком узгоджувався з концепцією рукопису Бенце-Кіша-Маркуша.

Так, були проаналізовані: текст спільної доповіді А. Гегедюша (на той час обіймав посаду провідного наукового співробітника дослідницької групи з питань теорії економіки промисловості Угорської академії наук) та М. Маркуш «Модернізація та альтернативи суспільного розвитку», яка була виголошена у Варшаві; текст доповіді А. Геллер «Теорія та практика з погляду потреб людини», виголошеної у США та надрукованої у журналі «Уй іраш»; а також стаття М. Вайди «Марксизм, екзистенціалізм, феноменологія», надрукована в США у часопису «Телос».

Аналіз положень цих творів і низки інших, які ще не були опубліковані, дав аналітикам відділу підстави для висновків, які не могли не стурбувати членів Секретаріату.

Зокрема, у «Пропозиціях» відділу зазначалося, що: М. Вайда наполягав на тому, що «немає автентичного» марксизму; А. Геллер доводила, що соціалістичні революції, власне кажучи, і не були революціями, тому що не призвели до радикальних змін у формах суспільного буття. Революційна сутність робітничого класу і робітничого руху є сумнівною, оскільки з огляду на потреби робітничого класу він може бути інтегрований до капіталістичної системи; А. Гегедюш та М. Маркуш вважали, що в соціалістичних країнах не будується соціалізм, а здійснюється модернізація. Ці держави, в кращому випадку, рухаються магістральним шляхом, уже пройденим капіталізмом, і їхня перспектива — це створення суспільства споживання, яке репродукує суспільні форми і рівень життя західного типу¹⁹.

Ще більш радикальні погляди й оцінки знайшли автори «Пропозицій» у неопублікованих працях тих самих учених.

Так, на їхню думку, М. Вайда у статті «Міф та реальність опосередкування» вважав, що існування робітничого класу є теоретичною фікцією, яку К. Маркс і за ним Д. Лукач створили за зразком гегелівського духу народу. Тому, будь-яка сила, яка виступає від імені робітничого класу, діє зі свідомо помилкових позицій. А. Геллер у своїх роботах «Місце та роль потреб у системі мислення Маркса» та «Чи можлива радикальна філософія?» зазначала, що Маркс не використовував поняття «інтереси», а посилення на «класові інтереси» знаходимо у Ф. Енгельса та теоретиків Другого Інтернаціоналу, як значно звужене

трактування марксизму. Будь-який рух, що посилається на класові інтереси, є обмеженим та базується на помилкових засадах²⁰.

Оцінюючи суспільну загрозу вищевикладених поглядів, автори «Пропозицій» виходили з того, що: ці погляди відомі лише вузькому колу однодумців; їхні автори не здійснюють спроб для створення на цій ідеологічній платформі організації; після смерті Д. Лукача (1971) перебувають у певній ізоляції і більше зацікавлені у поширенні своїх праць за кордоном, ніж у їхній популяризації усередині Угорщини. Висновок — на цей час відсутня політична загроза. Проте вона могла б виникнути у разі публікації праць та їхнього розповсюдження в середовищі, зокрема, студентства.

Було запропоновано діяти на випередження. Партія має публічно виголосити свою позицію, в якій відповідним чином оцінити висновки вищезгаданих авторів. Це пояснювалося тим, що в разі несанкціонованого їх поширення, такі погляди можуть спричинитися до формування небажаних тенденцій як серед науковців, так і, загалом, в ідеологічно-культурному житті країни.

Стосовно конкретних кроків, пропонувалося головним виконавцем волі партії зробити Робочу групу з культурної політики при ЦК, яка мала ухвалити позиційний документ із засудженням поглядів філософів. Характерно, що на час виголошення доповіді Д. Ацелом, тобто вже 5 лютого 1973 року, проект цього документа був передбачливо підготовлений відділом.

Важливим моментом «Пропозицій», який кореспондувався з ситуацією латентної, але постійної внутрішньопартійної боротьби в УСРП, була згадка про те, що оприлюднення позиційного документа «може зміцнити позиції представників догматичного напрямку», тобто угорських неосталіністів, які можуть використати появу документа, в якому засуджуються представники Будапештської філософської школи, як опосередковане підтвердження їхніх негативних оцінок діяльності засновника школи, Д. Лукача. У цьому контексті слід нагадати, що рішення про надання Д. Лукачу членства в УСРП було ухвалено у 1967 році на особисту пропозицію Я. Кадара²¹. Причина такого рішення лідера УСРП була цілком прагматична — скористатися високим авторитетом всесвітньо відомого філософа для зміцнення позитивного іміджу соціалістичної Угорщини. Тому відділом було запропоновано у пропагандистській роботі наголошувати на розриві авторів статей з марксизмом загалом.

7 лютого 1973 року філософи А. Геллер, подружжя Марія Маркуш та Дьордь Маркуш, М. Вайда, Я. Кіш, Д. Бенце, а також соціолог А. Гегедюш були поінформовані про те, що Політбюро розпочало партійну перевірку їхнього наукового доробку останніх декількох років. У цьому

зв'язку на час перевірки їм було заборонено друкуватися та виїжджати за кордон²².

Протягом лютого членами Робочої групи з культурної політики при ЦК УСРП «було підготовлено» проект позиційного документа «Щодо антимарксистських поглядів в колі окремих діячів суспільних наук». У документі зафіксовано наявність у роботах вищезгаданих учених антимарксистської платформи, «яка шукає філософське прикриття для дрібно-буржуазної концепції соціалізму... Такі «теоретичні» пошуки є несумісними з марксизмом і з наукою загалом... Згадані писання доводять те, що відхід від марксизму водночас означає інтелектуально-наукову деградацію... Концепція, що вимальовується з наведених писань, в усіх суттєвих питаннях є протилежною основним положенням теоретичного та політичного марксистського доробку Лукача. І це не випадково. Розрив авторів цих писань з марксизмом означає їхній розрив з Лукачем»²³.

Апробація документа відбулася 28 лютого 1973 року під час засідання Робочої групи. Ось як про це доповідає Секретаріату ЦК відділ з питань науки, культури та освіти: «Під час детальної дискусії, в якій взяли участь та виступили всі члени Робочої групи, сформувалася цілковита єдність щодо засудження антимарксистської платформи, що вимальовується з вищезгаданих праць. У результаті Робоча група ухвалила запропонований для обнародування проект позиційного документа та внесла до нього лише незначні корективи... Водночас, члени Робочої групи з питань культурної політики порушили питання щодо політичної та дослідницької відповідальності представників розглянутої платформи»²⁴.

Було заплановано проведення закритого засідання за участі представників Угорської національної академії, Вищої політичної школи та Інституту суспільних наук при ЦК УСРП, яке мало відбутися 28 березня 1973 року.

На засідання з метою участі в дискусії були запрошені А. Гегедюш, А. Геллер, подружжя Маркуш, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, яких 21 березня 1973 року ознайомили з проектом позиційного документа «Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук».

У відповідь на це того ж дня, 21 березня 1973 року, А. Геллер, Марія і Дьордь Маркуші та М. Вайда направили спільного листа генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці, в якому повідомили про свою відмову брати участь у дискусії. Мотиви відмови були такими: 1) висновки дискусії є преюдиціальними, оскільки на засіданні Всеугорської конференції з питань пропаганди та культури, яка відбулася в січні 1973 року, член ЦК Д. Ацел безапеляційно негативно оцінив їхні наукові роботи, тому автори листа не вважають за можливе чекати від

дискусії іншого висновку; 2) вони не бачать сенсу брати участь у дискусії, присвяченій вирішенню питання, чи їхні погляди є марксистськими чи ні, оскільки вважають себе марксистами, їхня участь в обговоренні цього питання опосередковано буде підтвердженням того, що цей статус може бути підданий сумніву; 3) у принциповому плані вони вважають, що питання належності їхніх поглядів до марксистських не може бути вирішено інституційно, його вирішення може мати лише єдину форму: їхні погляди мають бути опубліковані, і щодо них має розпочатися широка наукова дискусія за участі угорських та іноземних учених²⁵.

Також відмовився від участі в дискусії А. Гегедюш. Його позиція була більш жорсткою й наступальною. У своєму листі від 27 березня, адресованому працівнику відділу Д. Тоту та генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці²⁶, він наголосив, що для проведення дискусії потрібна атмосфера вільного висловлювання позиції, а зараз вона неможлива, враховуючи січневий виступ Д. Ацела на конференції та проект позиційного документа, з яким він ознайомився. На його думку, в документі не було відображено сутність поглядів учених, а зроблена спроба затаврувати їх, оскільки текст проекту містить такі вирази, як «антимарксистська платформа», «псевдореволюційний, дрібно-буржуазний ревізіонізм», «теорія бюрократії троцькістського походження». При цьому А. Гегедюш як державний діяч у минулому, який трохи більше ніж за 10 років пройшов складний шлях від опосередкованої участі у придушенні революції 1956 року до публічного засудження військової інтервенції до Чехословаччини у 1968 році²⁷, відчув політичну складову партійного розслідування. Як зазначалося в проекті позиційного документа, з яким він ознайомився, «політичну концепцію, яка формується у згаданих писаннях, найбільш однозначно і у найбільш доступній формі сформулювали Андраш Гегедюш та Марія Маркуш, коли взяли за «оцінку» тенденцій розвитку східноєвропейських соціалістичних країн»²⁸. У цьому зв'язку А. Гегедюш зазначив, що «згідно з концепцією цих документів [виступу Д. Ацела на конференції та проекту позиційного документа. — Авт.] інтелектуальне співробітництво осіб, щодо яких здійснюється перевірка, визначається як політичне угруповання. Проти цього безглузлого звинувачення я маю найкатегоричнішим чином протестувати».²⁹

Я. Кіш та Д. Бенце жодним чином не прокоментували проект позиційного документа, з яким їх також ознайомили, і у дискусію з владою не вступили.

Закрите засідання за участі представників Угорської національної академії, Вищої політичної школи та Інституту суспільних наук при Центральному комітеті УСРП відбулося 28 березня 1973 року за відсутності звинувачуваних.

Ось як про це відділ інформує Секретаріат ЦК: «Під час дискусії сформувалася цілковита єдність щодо засудження концепції, що розглядалася. [Слід звернути увагу на зміну визначень. Якщо позиційний документ згадував «платформу», то у звіті про закрите засідання йшлося вже про «концепцію», що свідчить про намір УСРП не виходити за рамки ідеологічного розгляду процесу. — *Авт.*]. Було засуджено тих, хто не взяли участь у дискусії; відкинуто мотиви, якими вони пояснювали свою відсутність у листах..., визначено, що писання, які стали об'єктом перевірки, мають не науковий, а політичний характер».

За результатами партійної перевірки відділ вніс низку пропозицій для реагування: 1) визначити концепцію, яку представляють А. Гегедюш, А. Геллер, Марія та Дьордь Маркуші, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, такою, що направлена проти основ марксизму-ленінізму та політики УСРП; 2) А. Гегедюша, М. Вайду, Я. Кіша виключити з партії [А. Геллер була виключена з УСРП у 1958 році, Марія та Дьордь Маркуші — у 1968 році за підписання Корчульської заяви, Д. Бенце у 1967 році відмовили у прийнятті до лав УСРП, тому він був безпартійний. — *Авт.*]; 3) із мотивуванням «з причин профнепридатності» А. Гегедюша, А. Геллер, Марію та Дьордя Маркушів, М. Вайду, Я. Кіша та Д. Бенце як співробітників системи Угорської академії наук звільнити, проте зобов'язати УАН та Мінкультури запропонувати їм посади (архіваріуса, бібліотекаря, мовного редактора) із визначеним режимом праці й на певний термін; у разі відмови вищезгаданих від пропозиції працевлаштування, у подальшому цим питанням не займатися; 4) заборону на публікації та виїзд за кордон — скасувати; з метою контролю за публікаціями наукових праць означених осіб визначити, що вони розглядаються на предмет надання дозволу в Управлінні суспільних наук УАН; прохання на виїзд за кордон розглядатиме керівник організації, де вони працюватимуть, з обов'язковим узгодженням з відділом з питань науки, культури та освіти при ЦК УСРП; 5) інформувати про результати проведеної партійної перевірки братні болгарську, чехословацьку, польську, німецьку, радянську партії, а також комуністичні партії тих країн, де члени групи можуть спробувати опублікувати свої праці — Франції та Італії»³⁰.

16 квітня 1973 року на засіданні Секретаріату ЦК було, загалом, підтримано пропозиції відділу, але висловлено декілька побажань: 1) під час підготовки рішення щодо виключення з партії А. Гегедюша, М. Вайди, Я. Кіша зробити посилання на їхню діяльність у попередні роки, яка мала наслідком застосування до них відповідних партійних покарань; вочевидь, це мало створити відповідну мотивацію для застосування найсуворішого партійного покарання; 2) при цьому вельми категоричну пропозицію відділу щодо працевлаштування групи філософів було пом'якшено

й зазначено, що «необхідною є диференціація (у деяких випадках можна зробити винятки стосовно заборони дослідницької роботи)»³¹.

Як свідчить текст Протоколу засідання Політбюро УСРП від 8 травня 1973 року³², підхід, запропонований Секретаріатом ЦК до вирішення проблеми антимарксистських поглядів серед суспільствознавців, був підтриманий майже без змін.

Політбюро ЦК УСРП від 8 травня 1973 року ухвалило рішення, політичний висновок якого був такий: з робіт А. Гегедюша, А. Геллер, М. Маркуш та Д. Маркуша, М. Вайди, Я. Кіша та Д. Бенце «вимальовується така ідеологічно-політична концепція, яка є антимарксистською, правою і, так званою, новою лівою, ревізійністською платформою, яка спрямована проти основних принципів марксизму-ленінізму, стратегічного напрямку міжнародного революційного робітничого руху, соціалізму та політики УСРП».

Проте під час ухвалення остаточного рішення щодо працевлаштування було засвідчено додаткову обережність. Враховуючи попередню наукову роботу А. Геллер та Д. Маркуша (як учених з найбільшим науковим стажем і відомих як учнів Д. Лукача. — *Авт.*), генеральному секретарю УАН було запропоновано потурбуватися про їх працевлаштування у статусі дослідників в іншій сфері діяльності Академії. У тексті проекту Протоколу про це було сказано більш однозначно: працевлаштувати «в іншій, не ідеологічній сфері діяльності Академії». Слова «не ідеологічній» були викреслені власноручно Я. Кадаром, який і завізував цей документ.

Важливо зазначити, що і після ухвалення Політбюро документів, робота над ними продовжувалася у сфері їхньої політичної юстировки. Наприклад, позиційний документ «Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук» після особистого розгляду Я. Кадаром отримав назву «Щодо антимарксистських поглядів декількох суспільствознавців», яка повторювала назву рішення Політбюро від 8 травня 1973 року. При цьому було вилучено згадку про суспільні науки, що, на нашу думку, мало за мету хоча б стилістично звузити коло носіїв антимарксистських поглядів, зменшити враження про потенційну суспільну загрозу цього явища, відвести від себе підозри радянського керівництва у недостатній пильності. На цьому примірнику позиційного документа є власноручний напис Я. Кадара від 16 травня 1973 року: «Остаточний текст, може бути опублікований»³³.

На думку А. Геллер, Я. Кадар завжди знав, ким слід пожертвувати, щоб зберегти себе. Цього разу він пожертвував філософами, які були для нього, насамперед, підписантами скандальної Корчулської заяви 1968 року, в якій вони насмілилися заперечити позицію ЦК УСРП. Відомо, що

Кадар дуже добре пам'ятав про цей крок учнів Лукача³⁴. Пропозицією щодо преференцій у працевлаштуванні А. Геллер та Д. Маркуша він, можливо, хотів привабити їх на свій бік. Про реальність такого плану опосередковано свідчить і А. Геллер, згадуючи про свою розмову з Д. Ацелом 1991 року, коли він сказав, що був упевнений, що філософи візьмуть участь у дискусії, визнають помилки і за 2–3 роки повернуться на свої академічні посади³⁵.

Таким чином, «процес філософів» та інформування КПРС про успіх проведених заходів боротьби із антимарксистськими поглядами можна вважати частиною відповіді Я. Кадара на критику Л. Брежнєва в лютому 1972 року. Завдяки цьому Я. Кадар зміцнив довіру Кремля до себе, а його основні противники в УСРП були поступово виведені з гри: З. Комочін помер (власною смертю) у 1974 році, а Б. Біску в 1978 році відправили на пенсію.

Слід зазначити, що ніхто з учених не прийняв пропозицію УАН щодо працевлаштування, і з травня 1973 року вони не мали офіційного місця роботи в системі Академії і не могли працювати за фахом. В умовах жорсткої регламентації працевлаштування в авторитарній системі вони були приречені на маргіналізацію та щоденну боротьбу за фізичне виживання.

Задля повноти історичної картини слід зазначити, що 16 березня 1989 року партійна організація Інституту філософії УАН направила листа до ЦК УСРП з проханням визнати рішення Політбюро УСРП від 8 травня 1973 року таким, що втратило чинність.

Місяць у місяць через 13 років, 26 травня 1989 року, Політбюро ухвалило відповідне рішення³⁶. В ньому було визнано, що «на основі позиційного документа, підготовленого в березні 1973 року Робочою групою з культурної політики при ЦК УСРП, було проведено партійне розслідування щодо «антимарксистської платформи», організовано закриту «наукову» дискусію, яка може бути визначена як преюдиціальна» [обидва словосполучення взято в лапки в самому тексті рішення. — *Авт.*]. Рішення Політбюро від 1973 року було визнане невірним і таким, що не відповідає основним положенням політики партії у сфері науки, які ухвалив 1969 року ЦК УСРП. Було зазначено, що цим рішенням Політбюро серед іншого засудило такі погляди вчених, які були частиною ухваленої УСРП стратегічної лінії на свободу дослідження. Характерно, що з чотирьох пунктів постановчої частини рішення три констатують, що у майбутньому партія поважатиме свободу дискусії, не займатиме позицію в наукових дискусіях, не займатиметься в конкретному плані аналогічними справами.

Проте слід зазначити, що як у 1973, так і в 1989 році партійне керівництво УСРП, ухвалюючи вищенаведені рішення, було далеке від усві-

домлення їхньої історичної вмотивованості і діяло суто в рамках досягнення нагальних партійних інтересів. Так, якщо рішення 1973 року стало результатом тиску на Я. Кадара з боку КПРС, то рішення 1989 року було викликано активним бажанням угорських соціалістів зберегти авторитет за умов максимального прискорення процесу «договірної» революції, яка призвела до втрати ними влади, що, фактично, відбулося за півроку, 23 жовтня 1989 року, в день проголошення Третьої угорської республіки, а юридично — 8 квітня 1990 року, в день другого туру парламентських виборів, проведених за багатопартійною системою. При цьому варто нагадати, що рішення Політбюро 1989 року було ухвалено за декілька тижнів до 10 червня, коли вдалося досягти домовленості між Опозиційним круглим столом (тимчасовим об'єднанням опозиційних партій з метою ведення перемовин з партією влади) та УСРП щодо створення Національного круглого столу, завданням якого було укладення політичної угоди, яка забезпечить мирний перехід до багатопартійної демократії.

Одним із лідерів ОКС був Я. Кіш — один з небагатьох учасників «процесу філософів», що залишився в Угорщині й 1989 року, очолював Союз вільних демократів, який займав непримиренну позицію щодо УСРП. Не можна виключати, що «реабілітуюче» рішення Політбюро було жестом доброї волі у бік молодого політика, хоча скоріше, воно було розраховане на більш широкий загал, який мав усвідомити, що нарешті угорські соціалісти навчилися роботи висновки зі своїх помилок.

Наше дослідження дає підстави для таких висновків.

Згорання економічної реформи 1968 року, загальний реванш неосталіністських сил в УСРП, який відбувся у 1973 році, остаточно поклали край можливості переходу економічних змін у прогрес у суспільних відносинах. Відбулося ще болісніше повернення до адміністративно-командної системи як в економіці, так і в суспільному житті.

Політика балансування між Москвою та Заходом, яку проводив Я. Кадар, отримала своє відображення і під час процесу над філософами. Застосовуючи до членів партії найсуворішу міру покарання, виключення з її лав, угорський лідер намагався особисто внести до вже ухваленого рішення несуттєві, косметичного характеру, уточнення. Засвідчив бажання надати незначні преференції філософам Будапештської школи, заснованої Д. Лукачем, міжнародний авторитет якого він постійно використовував з метою легітимізації режиму.

Наслідком адміністративних заходів проти філософів стала остаточна дезінтеграція Будапештської філософської школи. Відсутність перспектив професійної самореалізації змусила представників старшого покоління, Дьордя і Марію Маркушів, А. Геллер та М. Вайду, які мали контакти із закордонними науковими колами, емігрувати в 1977 році. Влада, по суті, витіснила їх з країни з метою позбутися незговірливих критиків системи.

Бойкот філософами процесу партійної перевірки, відмова піти на компроміс із владою підвели їх до межі, яка відділяла наукову дискусію від латентної політичної опозиції. Як влучно зазначила Е. Рожа, сучасний угорський філософ, вони не хотіли займатися політикою, але все ж таки їм довелося зайняти політичну позицію³⁷. Зміст цієї позиції певний час залишався нез'ясованим для її носіїв, проте, не пройшло і 3 років, як Я. Кіш та Д. Бенце встали на шлях пошуку інших адресатів свого критичного погляду на режим, що привело їх у табір захисників прав людини і підписантів заяви солідарності з чехословацькими активістами Хартії 77. Завдяки їхній діяльності подальший розвиток опозиційної думки в Угорщині продовжився.

¹ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. 200 с.

² *Віднянський С.* Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива. Київ, 2009. С. 89–103.

³ *Ткач Д.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Київ: МАУП, 2004. 480 с.

⁴ *Кіш Є.* Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966–1990 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Ужгород, 1998. 199 с.

⁵ *Луцай В.* Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 221 с.

⁶ *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei: 5 kötetben [Összeállította: Németh Jánosné].* Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1995 II. K. 1963–1970, 1998. P. 241.

⁷ *Jelentés a Politikai Bizottság részére a tudományos kutatások helyzetéről.* Magyar Országos Levéltár (MOL). M-KS 288. f. 5/486. ö.e. (1969.03.24) 50R/234.

⁸ *Ibid.* 51R/234.

⁹ *Csizmadia Ervin.* A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia. Budapest, T-Twins Kiadó, 1995. P. 19.

¹⁰ *Romsics Ignác.* Magyarország története a XX században. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. P. 453.

¹¹ *Ibid.* P. 440–442.

¹² *Ibid.* P. 442, 449.

¹³ *Ibid.* P. 451.

¹⁴ *Jelentés a Politikai Bizottságnak L.I. Brezsnev elvtárral folytatott megbeszélésekről.* MOL. M-KS 288. f. 5/575. ö.e. (1972.02.22) 33R-43R/164.

¹⁵ *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a X. Kongresszus óta eltelt időszak eredményéről és hiányosságairól.* Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben [Szerkesztette. Romsics Ignác]. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 2. kötet. P. 315.

¹⁶ *Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. február 5-én megtartott üléséről.* MOL. M-KS 288. f. 7/418. ö.e. (1973.02.05) 4R-5R/85.

¹⁷ Javaslat a Titkárságnak a társadalomtudományok terén jelentkező antimarxista nézetekről kialakítandó állásfoglalásra és a képviselőikkel kapcsolatos eljárásra. MOL. M-KS 288. f. 7/418. ő.e. (1973.02.05) 38R-43R/85.

¹⁸ Ibid. 40R/85.

¹⁹ Ibid. 39R/85.

²⁰ Ibid. 41R/85.

²¹ *Юнгер М.* Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2010. № 99. С. 61.

²² Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-i határozata néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 122R/190.

²³ Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 96R-97R/190.

²⁴ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 34R/90.

²⁵ Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György és Vajda Mihály levele Köpeczi Bélához, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárához. MOL. M-KS 288. f.7/424. ő.e. (1973.04.16) 69R-70R/90.

²⁶ Hegedűs András levele Tóth Dezsőhöz és Köpeczi Bélához. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16.) 71R-73R/90.

²⁷ *Юнгер М.* Реакція угорських суспільствознавців... — С. 61–62.

²⁸ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 46R/90.

²⁹ Hegedűs András levele... — 72R/90.

³⁰ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 39R-41R/90.

³¹ Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. április 16-án megtartott üléséről. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 4R/90.

³² Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. május 8-án tartott üléséről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 3R-4R/190, 134R/190.

³³ Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 82R/190.

³⁴ Heller Ágnes, Kőbányai János. Biciklizó majom. Budapest: Mult és Jövő Lapés Könyvkiadó, 1999. P. 278.

³⁵ Ibid. P. 280.

³⁶ A Politikai Bizottság 1989. május 26-ai ülésének határozata a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. márciusi állásfoglalásáról. MOL. M-KS 288. f. 5/1066. ő.e. (1989.05.26) 145R-146R/215.

³⁷ *Rózsa Erzsébet.* A marxizmus reneszánszától a „filozófus perig”. A filozófus ellenzék 1968–1973 között. *História.* 1996. № 9–10. P. 46.

REFERENCES

1. Csizmadia, E. (1995). *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. Budapest: T-Twins Kiadó [in Hungarian].
2. Heller, Á., & Kőbányai, J. (1999). *Biciklizó majom*. Budapest: Mult és Jövő Lap- és Könyvkiadó [in Hungarian].
3. Junger, M. (2010). Reaktsiia uhors'kykh suspil'stvoznavsiv na podii v Chekhoslovachchyni 1968 roku. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 99, 61 [in Ukrainian].
4. Kish, Ye. (1998). Suspil'no-politychna transformatsiia v Uhorschyni. 1966–1990 rr. *Candidate's thesis*. Uzhhorod [in Ukrainian].
5. Korol, I. (2002). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarnykh rezhymiv*. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka [in Ukrainian].
6. Luschaj, V. (2008). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 r. iak naslidok zahostrennia suspil'no-politychnykh ta sotsial'no-ekonomichnykh protyrich v Uhorschyni u 1949–1956 rr.* Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
7. Romsics, I. (Eds.). (2000). *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a X. Kongresszus óta eltelt időszak eredményeiről és hiányosságairól. Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
8. Romsics, I. (2005). *Magyarország története a XX században*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
9. Rózsa, E. (1996). A marxizmus reneszánszától a filozófus perig. A filozófus ellenzék 1968-1973 között. *História*, 9–10, 46. [in Hungarian].
10. Tkach, D. (2004). *Suchasna Uhorschyna v kontekstiv suspil'nykh transformatsij*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
11. Vidnyanskyj, S. (2009). Uhors'ka revoliutsiia 1956 r.: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarno-komunistychnykh rezhymiv. *Suchasna ukrains'ka polityka: polityky i politolohy pro nei. Spetsvypusk: Yevropejs'ka perspektyva*. Kyiv [in Ukrainian].